

A MAGYARORSZÁGI CIGÁNYVIZSGÁLATOK CIGÁNYKÉPE¹

„*Csabikám, de ugye te nem a cigányokkal vagy?*” – ez volt egy idősebb, nem értelmiségi, a politika és a társadalomtudományok iránt nem érdeklődő rokonom egyetlen kommentárja, amikor annak idején meghallotta, hogy egy romákkal kapcsolatos oktatási anyagon dolgozom. A kérdésfelvetés bizonyos értelemben teljesen adekvát volt: a romákkal kapcsolatos diskurzusokban a legfontosabb választóvonal a mai napig az, hogy valaki a „cigányokkal van-e” vagy sem, vagyis hogy alapjában véve negatív vagy pozitív szemlélettel tekint-e rájuk. Másképp közelítve a kérdéshez: a cigányokról szólva még a társadalomtudományos szövegek sem lehetnek mentesek bizonyos olyan implikációktól, amelyeket általában „*politikainak*” szoktunk nevezni.² A témával kapcsolatos kérdések – kik a cigányok, hogyan élnek, milyen helyzetet foglalnak el a magyar társadalmon belül és így tovább – a gyakorlatban elválaszthatatlannak bizonyultak annak megállapításától, hogy ez a helyzet jelen pillanatban rossz, és elválaszthatatlannak bizonyultak a felmerülő „*politikai*” kérdésektől: milyen tényezők alakíthatták ki ezt a helyzetet, és hogyan lehetne ezen a helyzeten változtatni? Az alábbiakban, amikor a cigányvizsgálatok megközelítéseit próbálom tipizálni, ezt a szélesebb értelemben felfogott „*politikai*” szempontot tekintem az egyik használható dimenzióknak, amelynek alapján csoportosítani lehet a cigánykutatók cigányképét. E dimenzió alapján különböztetek meg „*deviancia-orientált*”, „*leíró*” és „*emancipatórikus*” megközelítéseket.

A „*deviancia-orientált*” megközelítések a cigányok „*elmaradottságára*”, „*beilleszkedési képtelenségére*” stb. hivatkozva jelentős vagy döntő mértékben magukra a cigányokra hárítják a felelősséget hátrányos helyzetükért – ezt olykor nyíltan is kimondják, olykor csak sugallják. Ezzel szemben az *emancipatórikusnak* tekinthető vizsgálatok szerint a cigányok helyzete az elnyomottság, megfosztottság, kirekesztettség, hátrányos megkülönböztetés fogalmakkal jellemezhető, s ebből következően a sürgető „*politikai*”

¹ Megjelent: Neményi Mária – Szalai Júlia (szerk.) *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2005, 255-282. old.; megjelent még: in: Kántor Zoltán – Majtényi Balázs (szerk.) *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*, Budapest, Rejtjel Kiadó, 2005, 479-499. old

² Amióta léteznek társadalomtudományok, ki-kiújul a vita arról, hogy lehetséges-e egyáltalán értéksemleges, objektív, politikai implikációktól mentes stb. tudomány. Jelen esetben az ilyen *általános* jellegű álláspontokat meg tudom kerülni ezzel a megszorítással: *konkrétan* ezen a területen, tehát a jelen és a közelmúlt romákkal foglalkozó magyarországi társadalomtudományos szövegeiben – szerintem nem.

feladat a cigányság felszabadítása, emancipációja ezek alól a hátrányok alól. A deviancia-orientált megközelítések szerint tehát létezik „cigánykérdés”, s ezt a kérdést a cigányok tulajdonságai, a cigányok életmódja – pontosabban a cigányok életmódjának *eltérése* (deviációja) a többség életmódjától – hozza létre; az emancipatórikus megközelítések szerint viszont elsősorban ösztársadalmi problémáról van szó. Léteznek ezenkívül még olyan megközelítések is, amelyek a tények leírását tekintik elsőrendű feladatuknak. Ez sem jelenti azt, hogy az ilyen *leíró megközelítések* alkalmazói okvetlenül „semlegesek” vagy közömbösek lennének a fent említett „politikai” kérdésekkel kapcsolatban, csak éppen szükségtelennek vagy egyenesen károsnak érzik, hogy ilyen megfontolásaikat társadalomtudományos elemzéseikben jelenítsék meg – inkább azt tartják helyénvalónak, ha ezeket a tanulmányok végén, elkülönített „javaslatokban” vagy külön írásokban közlik. .

A „politikai” csak az egyik, de nem az egyetlen dimenzió, amely mentén a cigányképeket csoportosíthatjuk, fontosnak tartom ugyanis még a *módszertani dimenziót* is. A módszertant ebben az esetben hasonlóan tág értelemben használom, mint korábban a „politikát”: ez a dimenzió annak megragadására szolgál, hogy adott kutató a cigányok tulajdonságait vagy kizárólag/túlnyomórészt azok belső (etnikai, kulturális vagy „faji”) tulajdonságaiból és belső viszonyaiból vezeti le, vagy a romák és a többségi társadalmak dinamikus kölcsönhatásából. Az előbbi megközelítést *esszencialistának*, az utóbbit *strukturálistának* nevezem.

A két dimenzió összesen hat ideáltípust rajzol ki, amelyek a következő táblázatban foglalhatóak össze:

1. táblázat A cigányképek ideáltípusai

		← „politikai” dimenzió” →		
		„deviancia-orientált” megközelítés	leíró megközelítés	emancipatórikus megközelítés
↑ mód- szertani dimen- zió ↓	esszencialista megközelítés	deviancia-orientált esszencialista („rendészeti” megközelítés)	leíró esszencialista („klasszikus néprajz”)	emancipatórikus esszencialista („naiv tudomány”)
	strukturalista megközelítés	deviancia-orientált strukturalista (civilizatórikus megközelítés)	leíró strukturalista („klasszikus szociológia”)	emancipatórikus strukturalista („kritikai elmélet”)

Hangsúlyozni szeretném, hogy a táblázat megközelítései ideáltípusok – a tényleges cigánykutatásokat nem mindig lehetne komolyabb sérülések nélkül belekalapálni az egyik vagy a másik cellába. Erre azonban nem is törekszem: az egyes „tisztá” ideáltípusok jellemzői a gyakorlatban keveredhetnek, a különböző típusok közötti határok pedig korántsem mindig olyan élesek és egyenesek, mint a fenti grafikus ábrázoláson. Ezenkívül, példának okáért, a legkorrektebb leírások is „politikai” felhangokat kaphatnak, attól függően, hogy milyen kategóriákat használnak leírásaik során, és hogy milyen tágabb társadalmi kontextusba, milyen diskurzusokba, milyen politikai erőterbe kerül(het)nek ezek a leírások vagy egyes elemeik. Például annak a közismert ténynek, hogy az ezredforduló környékén a munkaképes korú cigányok jelentős része (feltehetően többsége) munkanélküli, a pusztá, tárgyilagos megállapítása is rendkívül sokféle „politikai” vagy akár idézőjel nélküli politikai célokat szolgálhat. De még az is vita tárgya lehet, ha például a többségi társadalom cigánysággal kapcsolatos „attitűdjeiről” vagy „előítéleteiről” írunk: az elmúlt évek több nagy vitája is mutatta, hogy bizonyos körök politikai támadásként értékelik már pusztán azt is, ha kutatók a magyarországi társadalom egyes szegmenseiben tapasztalható cigányellenes előítéletekről írnak.

A továbbiakban éppen ezért nem is elsősorban arra törekszem, hogy a magyarországi cigánykutatásokat felcímkézzem és besoroljam a tipológiám egyik vagy másik rubrikájába. Inkább a fenti ideáltípusokat próbálom meg részletesebben jellemezni, s ennek folyamán egyik vagy másik konkrét kutatás egyik vagy másik elemét, megközelítését, fogalomhasználatát hozom fel példaként, mint olyan megnyilvánulást, amelyet ezen ideáltípus segítségével vélek a leginkább értelmezhetőnek. Szövegemet – elsősorban terjedelmi okok miatt – sokkal kevesebb idézettel tudom majd illusztrálni, mint amennyire szükségem lenne. Először az utolsó, hozzávetőleg két évtized deviancia-orientált megközelítéseit fogom jellemezni, az elmosódó határok miatt az esszencialista és a strukturalista változatokat együtt; majd a következő szakaszban a leíró megközelítéseket tekintem át hasonló módon. Dolgozatom utolsó szakaszában az emancipatórikus megközelítés két, jelenleg is erőteljes válfaja, az ún. „naiv tudomány” és a „kritikai megközelítés” fő vonásait ismertetem.

A deviancia-orientált megközelítés

Megtévesztő lehet, hogy az 1. táblázat szabályos kockái egyforma nagyságúak: valójában az egyes megközelítések elterjedtsége és szakmai relevanciája nagyon különböző lehet, és korszakonként is változó. Jó példa erre a táblázat első oszlopa: történelmileg ugyanis a cigányok/romák hagyományos reprezentációját az „*Európa vademberei*” toposz határozta meg. Európa a kora újkorban fedezte fel (újra) egyik antipólusát, a „vadembert”, vagyis a civilizáció nélküli vagy civilizáció előtti embert, a természeti lényt, amelynek párhuzama a civilizált világon belül a gyermek vagy a nő. A kép negatívra hangolt változata (nevezzük az egyszerűség kedvéért „*rendészetinek*”) a cigányokról mint megzabolázásra, irányításra, gyámságra, fegyelmezésre szoruló deviánsokról szól, s tulajdonképpen erre a képre alapozták a maguk áltudományos ideológiáját a 20. század első felének igen elterjedt rasszista elméletei is. A rasszista megközelítések szerint a cigányok mássága a cigányok biológiai, „faji” másságából fakad, s ezért vezet kikerülhetetlenül devianciához.

A második világháború után ezek az „elméletek” végletesen diszkreditálták magukat, s bár a közvéleményben kétségbeejtően népszerűek³ mind a mai napig, sőt, a rendszerváltás óta

³ Már Hann Endre, Tomka Miklós és Pártos Ferenc klasszikus közvélemény-kutatásából (1979) kiderült, hogy „A cigányságot mindenekelőtt származási, vérségi, születési kategóriaként fogja fel a válaszadók többsége: 43%. (Nem ritka ebben a kategóriában az olyan meghatározás sem, amely a cigányságot »fajként« definiálja). A »magyart« csak 24% határozza meg ilyen módon.” (Hann Endre – Tomka Miklós – Pártos Ferenc: *A közvélemény a cigányokról*, Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1979, 7–8. old.). Erős Ferenc, Fábián Zoltán, Enyedi Zsolt és Fleck Zoltán egy 1994-ben végzett vizsgálatában a válaszadók 67%-a értett egyet a következő állítással: „A bűnözési hajlam a

megfigyelhetjük visszaszivárgásukat a publicisztika bizonyos területeire is, *nyíltan és kizárólagosan* faji magyarázatra törekvő, társadalomtudományos igényű kutatások az elmúlt évtizedekben gyakorlatilag nem születtek. Csupán a *gyanú* fogalmazódhat meg egyes publikációk egyes elemeivel kapcsolatban, hogy szerzőik nagyobb szerepet szánhatnak a biológiumnak a cigányság helyzetének magyarázatában, mint amennyire azt szövegeikben kifejtik. Jellegzetesnek érzem ebből a szempontból azt a rendszerváltás előtti *Belügyi Szemlé*ben megjelent cikket, amely folyamatosan csak arról beszél, milyen releváns különbségek lehetnek cigányok (azt nem árulja el, hogyan választotta ki a „cigánynak” minősülő vizsgálati személyeket) és nem cigányok között *az ujjlenyomataik mintázatait tekintve*; majd legutolsó mondataiban egy, az írásban előzmények nélküli általánosítást fogalmaz meg: „A kutatásnak... az új szakaszától azt reméljük, hogy képesek leszünk rekonstruálni a cigányság eredeti génállományát. Ez lehetőséget fog nyújtani számunkra a magyarok és cigányok közötti különbség mélyebb szintű elemzésére.”⁴

Hangsúlyozni szeretném azonban, hogy rendészeti megközelítésen *nem csak fajelméleti felfogást* értek. Bár „a cigányoknak *van* sajátos, a többségtől különböző, nem a többségtől kölcsönzött kultúrája”-felfogást eredetileg az emancipatórikus megközelítések fogadták és fogadtatták el, ironikus módon a deviancia-orientáltak is tudták hasznosítani ezt az elképzelést. Az ilyen *kulturalista rendészeti megközelítéseket* azonban általában nehéz megkülönböztetni az ún. civilizatórikus megközelítéstől, így először szemügyre vesszük ez utóbbit.

A rendészeti kép alapvetően esszencialista (tehát a cigányok tulajdonságait „fajukból” vagy kultúrájukból vezeti le, s ebből a szempontból nem foglalkozik a többségi társadalommal való kölcsönhatással) és statikus (tehát nem számol lényegi változások lehetőségével); a *civilizatórikus kép* viszont strukturalista és dinamikus, bár meglehetősen sajátos módon: meglepően tartós túlélését korszakokon és (egymástól más tekintetben nagyon különböző) ideológiákon át bizonyos változatlan előfeltevések és szembeállítások biztosították. Az előfeltevések legfontosabb eleme egy unilineáris fejlődésmodell: az emberiség minden kisebb és nagyobb csoportja egyazon fejlődési („civilizálódási”) úton jár,

cigányok véreben van.” (Fábián Zoltán – Sik Endre: Előítéletesség és tekintélyelvűség. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1996*, Budapest, TÁRKI – Századvég, 1996, 395. old.)

⁴ Tauszik Nagyvezda, Dr. – Tóth György: „A hazai cigányság és a nem cigány lakosság dermatoglyphiai tulajdonságai közötti különbségek”, *Belügyi Szemle*, 1987. június, 114. old.

amelyen ki előbb, ki hátrébb tart;⁵ a magyarországi romák példának okáért hátrébb járnak, mint „a többségi” társadalom.

A civilizatórikus megközelítés a következő dichotómiákkal dolgozott:

2. táblázat

Romák és „a többség” a civilizatórikus felfogás szerint

romák		„a többség”
múlt	↔	jelen és jövő
premodern, történelem előtti	↔	modern
szűk keretek, lokálitás	↔	tág keretek, univerzalitás
„zabolátlan” érzelmi viszonyulások	↔	kontrollált érzelmi viszonyulások
tradíció	↔	racionalitás
„természeti” nép	↔	civilizáció

A civilizatórikus megközelítés a kívánatos változtatások kivitelezőjének szinte mindig a többséget, különösen annak hatóságait és államát tekintette, a cigányokat pedig szinte kizárólagosan csak *tárgyának* gondolta. Az irányzat szerint a többségnek kell „felemelnie” a cigányokat a saját szintjére, akár radikális eszközökkel is, a többségi viszonyok megváltoztatása pedig ezzel a kérdéssel kapcsolatban nem merült fel. Pontosabban: a többség mentalitásával kapcsolatban az elvárás mindössze annyi, hogy legyen elfogadó a romákkal szemben – persze amennyiben a cigányság hajlandó „beilleszkedni”. A cigányok tulajdonságait tehát a többségi társadalommal való kölcsönhatásban vizsgálták, de annak egyetlen folyamatára szűkítve figyelmüket: mennyire hajlandóak a romák a többség játékszabályainak elfogadására, életmódjának átvételére, végső soron az asszimilációra. A civilizatórikus megközelítésben a cigányok – szükségszerű, elkerülhetetlen és kívánatos – modernizációja, és a cigányok asszimilációja szorosan összetartozó, egymást feltételező folyamatok.

A rendszerváltás óta eltelt időszakban a civilizatórikus megközelítés érvei *a lényegét tekintve nem változtak*, és nem változott a kritikai megközelítés híveivel szembeni bírálatuk

⁵ Jellegzetes egy 1983-ban megjelent, „Tanulmányok a cigánygyermek nevelésének és oktatásának köréből” alcímet viselő kötet főcíme: *Az úton tovább kell menni* (Zala megyei Tanács Vb., Zalaegerszeg, 1983).

sem: a koncepció hívei továbbra is tagadják vagy bagatellizálják az előítéletek súlyát, mértékét, továbbra is a cigányokat teszik felelőssé az előítéletek létéért,⁶ s továbbra is *pusztán* bizonyos (belső és külső) rosszindulatú politikai szándékok kifejeződését látják a diszkriminációról és előítéletességről szóló tanulmányokban.⁷ Egyetlen lényegi, a retorikain túlmutató változás jelentkezett: a szocializmus bukásával elveszett a civilizatórikus megközelítés mögül az az elméleti keret, amely biztosította a „jelenkori többségi társadalom = a civilizációs fejlődés élvonalában álló társadalom” problémátlan azonosítást. Az új civilizatórikus megközelítések gyakran konzervatív ihletettségű modernitáskritikát is megfogalmaznak, s a romákat ebbe a keretbe (is) beillesztik. Ebben a felfogásban tehát a cigányok, a cigányság, az „elcigányosodás” nem csak a velünk élő archaizmust jelenti, hanem egyúttal a modern társadalom bizonyos negatívumainak szimbólumai, sőt, bizonyos mértékben kifejeződései is. Jó példa erre a megközelítésre Győri-Nagy Sándor gondolatmenete, ahogy azt egy 2002 márciusában tartott akadémiai konferencián elővezette:

különösen az agglomerációs holdudvarokon kívül eső településeken a helyi társadalom óriási mértékű átrendeződése zajlott le az elmúlt fél évszázad folyamán, egyfajta belső trianonizálódás, amely elvette a faluközösségek hasonlító, falufeladatra összpontosító erejét. Az egy időben lezajlott minőségi és *etnikai átrendeződésről* beszélnek.

Az etnikai átrendeződés terminus nem egész pontos. Pontosabb az *etnokulturális*, sőt még inkább a *kultúrpszichológiai*, hiszen a fejlődési főáramból kikerült *falvak elcigányosodásában* nem az etnikai átrendeződés az alapvető bajforrás. Az is, mert a fogyó helyi lakosságon belül e dinamikusabban szaporodó népességi rétegek kerültek előtérbe, amelyek jelenlegi alkatukban egy teljesen más típusú környezeti viszony hordozói. [...]

De mondjuk ki végre: társadalmunkban széles körben létezik ma már *a cigányok nélküli elcigányosodás* jelensége is. Ez nem más, mint a környezethez való közönyös, kiélő viszony eluralkodása, a föld művelésétől való menekülés, a földhöz, mint élőföldhöz való *felelős gazdaviszonyulás* tragikus eltűnése.

⁶ Lásd pl. Póczik Szilveszter: „Kénytelenek vagyunk sajnálattal megállapítani, hogy a cigány elkövetőkkel és elkövetési módszerekkel kapcsolatos vélekedések nem minősíthetők ab ovo előítéletnek. A cigányok bűnelkövetésével kapcsolatos – előítéletté csontosodott – közmegejtetés több évszázad tapasztalatának általánosításából kristályosodott ki. [...] A hazai többségi társadalom a cigányságot ma még szinte teljes egészében idegen, kényszerűen tolerált, de el nem fogadott csoportként érzékeli, amellyel igen kockázatos kapcsolatba kerülni.” (Póczik Szilveszter: *Cigányok és idegenek. Társadalmi és kriminológiai tanulmányok*, Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó, 1999, 285. old.)

⁷ „A nemzeteszmé meghaladására törekvő, azzal a kisebbségi közösségeket és tudatokat taktikailag szembehelyező, összességében ahistorikus szemléletű emancipatórikus ideológiai mezőben [lábjegyzetben ideszúrva: „Ez a médianyilvánosságban rendszerint a »liberális értelmiség« címszava alatt szokott megjelenni”] a cigányság a nemzeti-faji elnyomás, diszkrimináció, aktuálisan a részlegesen elmaradott társadalmi berendezkedés és tudat áldozataként jelenik meg.” (Póczik Szilveszter: *Cigány integrációs problémák*, Budapest, Kölcsey Intézet, 2003, 15. old.)

Egy olyan általános *környezeti viszonyváltás*, amely cigányokkal vagy nélkülük egy fenntarthatatlan környezeti viszonyra, olyan *fenntarthatatlan kultúraváltásra* vezet, amelynek következménye csak egy környezetileg végtelenen sérülékeny társadalom kialakulása, végső soron pedig egy *természet- és társadalomkörnyezeti összeomlás* lehet. [kiemelések az eredetiben – D. Cs.]⁸

A civilizatórikus felfogás számára a cigányságnak mint olyannak a léte éppúgy problémák forrása, mint a rendészeti megközelítés számára, csak éppen ez utóbbival ellentétben úgy látja, hogy ez a problémaforrás felszámolható a cigányok *asszimilációja* révén is. A rendészeti megközelítés, ha a politikai (és ma már: jogi) környezet nem engedi is meg, hogy kifejtse a maga „politikai javaslatait” (amelyek, logikai alapon, a radikális elkülönítés vagy a kiirtás lehetnének), akkor vagy hallgat arról, hogy milyen terápiái lennének a „cigánykérdés” kezelésére, vagy a civilizatórikus megközelítés jellegzetes integrációs szövegeit hangoztatja – erre utaltam korábban annak kapcsán, hogy a civilizatórikus, és a kulturalista rendészeti megközelítéseket sokszor nehéz egymástól megkülönböztetni.

Az utóbbi esetében ugyanis ezek a szövegek – az okfejtés egészének ismeretében – nem túl hitelesek: előfordulhat ugyan, hogy egy cigányokkal kapcsolatos szövegben a szerző kijelenti: „a cigányok integrációjára van szükség”, főleg azáltal, hogy „a többségéhez hasonló életmódot alakítanak ki”; mégis, mivel az írás egésze arról és csakis arról szólt, hogy mennyire mélyen gyökerezik a cigányok kultúrájában és életmódjában beilleszkedésre való képtelenségük, továbbá amikor a szerző asszimiláló (vagy arra törekvő), magukat magyarnak valló személyeket is különösebb aggály nélkül „cigányságukat letagadó cigányoknak” minősít,⁹ felmerülhet a gyanú, hogy a szerző csupán arra törekszik, hogy előre védje magát.

A leíró megközelítések

Bár ma is szokásos cigányokról szóló írásokat azzal kezdeni, hogy „a témáról szinte semmit sem tudunk”, ez inkább köszönhető a tudományos írásmód szokásos rítusainak, eladási stratégiáinak, mint a tényleges helyzet figyelembevételének. Valójában az elmúlt évtizedekben tekintélyes mennyiségű társadalomtudományi anyag gyűlt össze a magyarországi cigányokról. A mennyiségi növekedés különösen a rendszerváltás óta szembeszökő (l. Függelék).

⁸ Győri-Nagy Sándor: „Falu – kutatás – jövő”. In Pölöskei Ferenc (szerk.): *A falukutatás fénykora, 1930–1937*, Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 2002, 273–274. old.

⁹ Az ezzel kapcsolatos általános problémákat ld. később.

A mennyiségi növekedés együtt járt a tematikus és módszertani specializálódással: külön irodalma van az előítélet-kutatásoknak,¹⁰ a jogi,¹¹ a gazdasági,¹² az antropológiai,¹³ a

¹⁰ Pl. Barcy Magdolna – Diósi Pál – Rudas János: *Vélemények a másságról – előítéletek a fiatalok körében*, Budapest, Animula Egyesület, 1996; Csepeli György – Fábrián Zoltán – Sik Endre: Xenofóbia és a cigányságról alkotott vélemények. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1998*, Budapest, TÁRKI, 1998; Erős Ferenc: Két empirikus vizsgálat eredménye. In Gombos József – Kiss Mária Rita (szerk.): *A kisebbségekből álló társadalom konfliktusai. Multikulturális oktatási program*, Szeged, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 1998; Fábrián Zoltán – Sik Endre: Előítéletesség és tekintélyelvűség, i. m.; Lázár Guy: A felnőtt lakosság nemzeti identitása a kisebbségekhez való viszony tükrében. In *Többség – kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből*, Budapest, Osiris – MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, 1996; Szabó Ildikó – Horváth Ágnes: „Tanítóképző főiskolások elképzelései kisebbségekkel létesíthető kapcsolatokról”, *Iskolakultúra*, 1995. 24. szám; Szabó Ildikó – Örkény Antal: 14-15 éves fiatalok interkulturális vilásképe. In *Többség – kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből*, Budapest, Osiris – MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, 1996; Tomka Miklós: Gazdasági változás és a cigánysággal kapcsolatos közvélemény. In Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes: *Cigánylét*, Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, 1991.

¹¹ Pl. Loss Sándor – H. Szilágyi István: „A »cigány per«”, *Beszélő*, 2001. április; Loss Sándor – Lőrincz Veronika: „Romani kris a dél-békési oláh cigányoknál”, *Beszélő*, 2002. szeptember-október; Majtényi Balázs (szerk.): *Merre visz az út? A romák politikai és emberi jogai a változó világban*, Budapest, Lucidus Kiadó, 2003; Sajó András: Néhány jogvédelmi kérdés a cigányság diszkriminációjával kapcsolatban. In Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes: *Cigánylét*, Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, 1991.

¹² Pl. Kállai Ernő: Roma vállalkozók 1998-ban. Kovalcsik Katalin (szerk.): *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Budapest, ELTE-IFA-OM, 2001; Kemény István (szerk.): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*, Budapest, Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, 2000; Kertesi Gábor: „Cigány foglalkoztatás és munkanélküliség a rendszerváltás előtt és után”, *Esély*, 1995. 4. szám; Lakatos Elza: „Lóvé te kerem – roma régiségkereskedők”, *Beszélő*, 2000. május; Szellő János: Roma foglalkoztatási programok Somogy megyében. In Sisák Gábor (szerk.): *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon a 20. század végén. A Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal által rendezett országos kisebbségkutató konferencia előadásaiból*, Budapest, Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, 2001; Tóth Pál: A falusi cigányság és az informális szektor. In Kovalcsik, 2001.

¹³ Pl. Fleck Gábor – Virág Tünde: „Hagyomány vagy alkalmazkodás, avagy Gilvánfalva kívül-belül”, *Szociológiai Szemle*, 1998. 1. szám; Fleck Gábor – Virág Tünde: „Megélhetési stratégiák a partosi beás közösségben”, *Regio*, 1999. 1. szám; Fleck Gábor – Virág Tünde: „A szegénységről sokat tudnék mesélni”, *Beszélő*, 2002. 5. szám; Hajnal László Endre: „Nagyvárosi cigányok az új gazdasági környezetben”, *Regio*, 1999. 1. szám; Prónai Csaba: *Cigánykutatás és kulturális antropológia*, Budapest – Kaposvár, ELTE BTK Kulturális Antropológia Tanszéki Szakcsoportja – Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Társadalomtudományi és Közművelődési Tanszéke, 1995; Prónai Csaba: Kulturális antropológiai cigánykutatások Magyarországon az 1990-es években (néhány megjegyzés). In Sisák Gábor (szerk.): *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon a 20. század végén. A Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal által rendezett országos kisebbségkutató konferencia előadásaiból*, Budapest, Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, 2001; Michael S. Stewart: *Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. Ford. Sajó Tamás, Szarvas Zsuzsa és Vargyas Gábor, Budapest, Max Weber Alapítvány – T-Twins Kiadó, 1993; Michael Stewart: „»Igaz beszéd« – avagy miért énekelnek az oláh cigányok?”. Kovalcsik Katalin (szerk.): *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Budapest, ELTE-IFA-OM, 2001, [1987]; Szuhay Péter: *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*, Budapest, Panoráma, 1999; Szuhay Péter: „Az egzotikus vadembertől a hatalom önnön legitímálásáig. A magyarországi cigányokról készített fotók típusai”, *Beszélő*, 2002. július-augusztus; Szuhay Péter: „»Ez egy eredeti cigányélet«. Ozorai és tamási szintő cigányok”, *Beszélő*, 2003. május; Szuhay Péter – Kőszegi Edit: „»Megadjuk a tiszteletet«. A kétegyházi romák etnikus különállásáról egy temetés kapcsán”, *Beszélő*, 2002. április.

történelmi,¹⁴ az egészségügyi,¹⁵ az oktatással kapcsolatos¹⁶ stb. megközelítéseknek. A rész- és esettanulmányok mellett a három, jórészt azonos elvekkel és módszerekkel, Kemény István és munkatársai által elvégzett országos vizsgálat¹⁷ (1971, 1993, 2003) alapvetőnek minősülő adatállományt hozott létre. Korántsem mellesleg: ugyanebben a korszakban ugrásszerűen megnőtt a napi- és hetilapokban, valamint az elektronikus médiában a cigányokkal foglalkozó anyagok száma, s megváltozott a jellegük is.¹⁸

¹⁴ Pl. Bernáth Péter – Polyák Laura: „Kényszermosdatások Magyarországon”, *Beszélő*, 2001. június, 38-45. old.; Bernáth Gábor (szerk.): *Porrajmos. Roma Holocaust túlélők emlékeznek*, Budapest, Roma Sajtóközpont, 2000; Karsai László: *A cigánykérdés Magyarországon, 1919–1945. Út a cigány Holocausthoz*, Budapest, Cserépfalvi, 1992; Nagy Pál: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*, Kaposvár, a Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója, 1998; Pomogyi László: *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon*, Budapest, Osiris-Századvég, 1995; Purcsi Barna Gyula: *A cigányrazziáktól a megsemmisítésig*. In *Polgárjogi füzetek*, II. évfolyam, 1. szám, 4. füzet, é. n.; Purcsi Barna Gyula: „Fekete személyi igazolvány és munkatábor. Kísérlet a cigánykérdés »megoldására« az ötvenes évek Magyarországon”, *Beszélő*, 2001. június; Szita Szabolcs (szerk.): *Tények, adatok a cigányok háborús üldöztetésének (1939–1945) tanintézeti feldolgozásához*, Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány – Holocaust Dokumentációs Központ, 2000.

¹⁵ Pl. Gyukits György: „Az egészségügy vesztesei”, *Beszélő*, 2000. április;; Neményi Mária: „Két külön világ». Cigány anyák és a magyar egészségügy”, *Beszélő*, 1998. február; Neményi Mária: *Cigány anyák az egészségügyben*, Budapest, Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal, 1998.

¹⁶ Pl. Andor Mihály (szerk.): *Romák és oktatás*, Pécs, Iskolakultúra, 2001; Babusik Ferenc (szerk.): *A romák esélyei Magyarországon. Aluliskolázottság és munkaerőpiac – a cigány népesség esélyei Magyarországon*, Budapest, Kávé Kiadó – Delphoi Consulting, 2002; F. Havas Gábor: „Kitörési pont: az iskola”, *Beszélő*, 2000. 11. szám; Forray R. Katalin – Hegedűs T. András: „Oktatáspolitikai változások a cigány gyerekek iskoláztatásában”, *Iskolakultúra*, 1995. 24. szám; Havas Gábor – Kemény István – Liskó Ilona: *Cigány gyerekek az általános iskolában*, Budapest, Oktatáskutató Intézet – Új Mandátum Könyvkiadó, 2002; Kemény István: „A romák és az iskola”, *Educatio*, 1996. tavasz; Kemény István: *A nyelvcsereéről és a roma/cigány gyerekek nyelvi hátrányairól az iskolában*. In Sisák Gábor (szerk.): *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon a 20. század végén. A Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal által rendezett országos kisebbségkutató konferencia előadásából*, Budapest, Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, 2001; Kemény István: „A romák és az iskola”, *Beszélő*, 2001. 1. szám; Loss Sándor: „Egy csapásra. Cigány gyerekek útja a kiegészítő iskolába”, *Beszélő*, 2001. január; Nagy Mária: *Felkészítés és iskolai gyakorlat a cigány tanulók nevelése/oktatása területén*. In Reisz Terézia – Andor Mihály: *A cigányság társadalomismerete*, Pécs, Iskolakultúra, 2002; Virág Tünde: „Tereptapasztalatok a cigány gyerekek kisiskoláiban”, *Beszélő*, 2000. 11. szám; Wizner Balázs: „Népvisélet igen, népviselkedés nem. Két iskolakísérlet hatása az identitásra”, *Beszélő*, 2000. szeptember-október.

¹⁷ A legfontosabb beszámolók: Havas Gábor – Kemény István: „A magyarországi romákról”, *Szociológiai Szemle*, 1995. 3. szám; Kemény István: *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*, Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézet, 1976; Kemény István: „A magyarországi roma (cigány) népességről. Két felmérés tükrében”, *Magyar Tudomány*, 1997. 6. szám; Kemény István – Havas Gábor: *Cigánynak lenni*. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1996*, Budapest, TÁRKI – Századvég, 1996; Kemény István – Janky Béla: „A 2003. évi cigány felmérésről – Népesedési, nyelvhasználati és nemzetiségi adatok”, *Beszélő*, 2003. október; Kertesi Gábor: „Két cigányvizsgálat (Kritikai elemzés)”, *Szociológiai Szemle*, 1996. 1. szám; Kertesi Gábor – Kézdi Gábor: *A cigány népesség Magyarországon*, Budapest, socio-typo, 1998.

¹⁸ Pl. Bernáth Gábor: „Hozott anyagból – a magyar média romaképe”, *Beszélő*, 2003. június; Bernáth Gábor – Messing Vera: „Vágóképként, csak némában...” *Romák a magyarországi médiában*, Budapest, Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal, 1998; Bernáth Gábor – Messing Vera: „A magára hagyott közönség. A magyarországi romák médiafogyasztásáról”, *Beszélő*, 2001. március; Messing Vera: „Nemzeti és etnikai kisebbségek képe a magyar sajtó híreiben”, *Jel-kép*, 1998. 4. szám; Vicsek Lilla: *Cigánykép a magyar sajtóban (1995. március-június)*, *Szociológiai Szemle*. 1997. 2. szám.

A leíró megközelítések tisztán esszencialista változata valójában mindig is viszonylag ritkán fordult elő. Leginkább még a klasszikus néprajzi megközelítéseket jellemezte, hogy tárgyukat, a cigány népeletet úgy írták le, hogy a nem cigány környezetet nem vették számításba, vagy legalábbis nem tekintették lényeges tényezőnek. Ennek nehézségeit szinte már önparódiának is beillő sarkítottással jeleníti meg egyik írásában a klasszikus néprajzos, Erdős Kamill. „A magyarországi cigánykérdés” címmel eredetileg franciául, 1960-ban megjelent írásában egyértelműen civilizatórikus álláspontot foglal el, s azt is elismeri, hogy nyílt asszimilációs programja nyomán a cigányság mint olyan eltűnne, feloldódna. Véleménye szerint azonban ez elkerülhetetlen,¹⁹ és „le kell győzni magunkban a néprajzkutatót, akinek számára az volna az ideális helyzet, ha a cigányok megmaradnának olyanoknak, amilyenek most, törzsi egységekben, cigánykaravánokban kóborolva az országutakon”.²⁰ Igaz, a következő mondatokban Erdős már arról ír, hogy az új helyzet is számos érdekességet hagyna a kutatók számára – olyasfajta megközelítést vizionál tehát, amely a modern kulturális antropológia felfogását előlegezi meg. Az antropológia ugyanis, bár tudománytani leszármazását leggyakrabban a néprajzra vezetik vissza, az itt alkalmazott tipológiában sokkal közelebb áll a klasszikus szociológiai vizsgálatok megközelítéséhez, amennyiben a cigány közösségek viszonyainak vizsgálatakor nem hagyja figyelmen kívül a nem cigány környezettel való kölcsönhatást sem.²¹

A tisztán esszencialista megközelítés még az erre leginkább hajló nyelvészet területén sem bizonyult gyümölcsözőnek. Ha klasszikus nyelvészeti eszközökkel közelítünk a romani nyelvekhez, akkor valóban könnyen juthatunk arra a következtetésre, amelyre például Vekerdi József jutott, tehát hogy a romani nyelvek nagyon redukáltak, primitívek, s alapjában véve alkalmatlanok a modern élet kommunikációs igényeinek kielégítésére, ezért törvényszerű az eltűnése.²²

¹⁹ „Felmerülhet az ellenvetés: ha ezeket a javaslatokat elfogadnák, ennek a büszke és szabadságát féltékenyen őrző népnek, a cigány népnek az eltűnését eredményezné. Felolvadna a többi nép között. Kétségkívül így van. Azonban ez nem holnap történnék; a cigány nép még sokáig létezni fog.

A valóság az, hogy csak két megoldás lehetséges. Vagy tiszteletben tartjuk a sajátos cigány viselkedést, és hagyjuk, hogy továbbra is élősdit életet éljenek, és útjainkon kóboroljanak. Vagy pedig – mind az ő érdekükben, mind a miénkben – megkíséreljük ugyanarra a gazdasági és kulturális színvonalra emelni őket, mint amelyen az a lakosság áll, amelyből ők is élnek. Más választás nincs.” (Erdős Kamill Cigánytanulmányai, Békéscsaba, Gyulai Erkel Ferenc Múzeum, 1989, 134. old.

²⁰ Uo.

²¹ Lásd pl. Stewart: Daltestvérek. Az oláh-cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon, i. m.

²² „Minthogy a cigány nyelv kifejezőképessége nem felel meg az osztársadalmi követelményeknek, a cigány nyelvű érintkezés kevésbé alkalmas az osztársadalmi gondolkodási és magatartási szint elérésére, mint az osztársadalom nyelvének (adott esetben a magyarnak) használata az egynyelvű romungro közösségekben. [...] A mai magyarországi oláh cigány nyelvjárás a fokozódó bomlás (dezintegráció)

Ezzel szemben, többek között Réger Zita kutatásai bizonyítják,²³ hogy a cigány nyelvek éppúgy alkalmasak az árnyalt kommunikációra, mint bármely más nyelv. Ennek kimutatására azonban a szókincsre és a nyelvtanra korlátozódó vizsgálat nem képes, csak a tényleges nyelvhasználatot, a (cigányokat és nem cigányokat egyaránt magában foglaló) társadalmi környezetükbe ágyazott beszédaktusokat vizsgáló szociolingvisztikai megközelítés.

„A roma szakirodalom” – írja le a kifejezést például Kerényi György, majd jellegzetes gesztussal hozzáfűzi: „*nincs mit tenni, az ismeretelméleti és etikai problémák dacára nem lehet megúszni ezt, a cigány tárgyát vizsgáló tudós és a tárgylemez alatt kapálódzó roma képét idéző szövszerkezetet.*”²⁴ Az idézet folytatása is érdekes: tehát a roma szakirodalom

újabbban szerencsére elszakad a *mi a válasz* [a cigánykérdésre] típusú megközelítéstől, helyette a *ki (milyen) a cigány, és miért él úgy, ahogy* kérdésre születnek feleletek. Pozitív a váltás: a többség–kisebbség viszonyból szükségszerűen következő manipulatív és legtöbbször többségi, hatalmi pozícióból eredő megközelítést az enyhébb leíró váltja fel, ami persze így sem tudja kikerülni a definiálásban, értelmezésben rejlő hatalmi attitűdöt.²⁵

Ezt az „enyhébb leíró” stratégiát választotta ez ideig, és választja jelenleg is a kritikai megközelítés főárama, a „kikerülhetetlen hatalmi attitűdre” való több-kevesebb reflexió kíséretében. A „megismerés = hatalmi viszony” nyomasztó képét a kritikai megközelítés hívei időnként a megismerési folyamatra alkalmazott más metaforákkal igyekeznek megkerülni, eltüntetni, megváltoztatni. Például annak megjelenítésével, hogy megismerésük *tanulási folyamat* volt, úgy sikerülhetett, hogy tanulni igyekeznek a romáktól; máskor e viszony *bizalmi jellegét* hangsúlyozzák, amellyel semmiképp sem szeretnének visszaélni.²⁶

állapotában van, és ez a fejlődési folyamat visszafordíthatatlan.” (Várnagy Elemér – Vekerdi József: A cigány gyermekek nevelésének és oktatásának problémái, Budapest, Tankönyvkiadó, 1979, 25–26. old.)

²³ Réger Zita: *Utak a nyelvhez. Nyelvi szocializáció – nyelvi hátrány*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990.

²⁴ Kerényi György: „Tudás, hatalom”, *Beszélő*, 2000. január, 32. old.

²⁵ Uo.

²⁶ „És én magammal viszem őket, ott vannak nálam: a hangkazettákon, a mozgóképeken, a fényképeken, a szemhéjam alatt. Sohasem tudok szorongás nélkül megjelenni közöttük, és sohasem tudok lelkiismeret-furdalás nélkül távozni közülük. Számomra sokkal többet jelent a roma kultúra, mint egy lehetséges antropológiai kutatás tárgya. Talán már sikerült átlépni azt a küszöböt, amely az őszinte megnyilatkozások kiindulópontja. Az antropológus azonban nem áruló. Mindazt, amit az emberek saját világukról megosztottak velem, csak toleranciával és hasonló őszinteséggel szabad továbbadni mindazoknak, akiket olykor egy értelmetlen és érthetetlen beidegződés elbástyázott a másság iránti előítélet-mentes érdeklődéstől és megértéstől.” (Hajnal László Endrét és Bódi Lászlót idézi Szuhay Péter: „Az egzotikus vadembertől a hatalom önnön legitimálásáig. A magyarországi cigányokról készített fotók típusai”, i. m., 104. o.)

A társadalomtudományok egyik általános problémája, hogy a társadalom „objektív, semleges, leíró” megközelítéséhez kénytelenek olyan kategóriákat is használni, amelyek maguk is társadalmi termékek, s amelyeket a társadalmi szereplők nem éppen „objektív, semleges, leíró” beszédaktusok során alkottak meg. A cigánykutatások terén ez a probléma a leggyakrabban és legélesebben éppen az egyik alapkérdés, a „*ki a cigány?*” kérdés kapcsán merül fel. A hétköznapi életben az emberek általában nagyon gyorsan és egyértelműen besorolják honfitársaikat a „cigány” vagy a „nem cigány” címke alá, egyfajta „hibrid” kognitív séma segítségével, amelyben a testi megjelenés (elsősorban a színítélet), a társadalmi elhelyezkedés (lakóhely, szegénység, családnév), valamint az öltözködés, a beszédmód és a „hallomásból” szerzett információk egyaránt szerepet játszanak.²⁷ Önbesorolós szituációban azonban az ily módon *cigánynak minősített* embereknek csak kisebbik hányada vallja magát cigánynak. A „minősített cigányok” nagyobbik része magyar anyanyelvű, életmódja és kultúrája jelentős szórást mutat, „objektív” kritériumok tehát nem állnak rendelkezésre ahhoz, hogy a „nem cigány környezetük által cigánynak tartott emberek” csoportjának egészét lefedje.

A magyarországi cigánykutatók nagy többsége éppen ezért ebből a környezeti minősítésből indul ki – az 1990-es évekig igen gyakran reflektálatlanul, tehát mintegy magától értetődőként kezelve, hogy mind ők, mind olvasóik „tudják”, kik „cigányok”, és kik nem, azóta viszont általában szociálkonstruktivista érveléssel alátámasztva. E szerint az érvelés szerint a cigányok nem *a priori* léteznek, valamely objektíve létező sajátosság birtoklása következtében, hanem a társadalmi interakciók során *hozzák létre* őket, azaz a cigányokat a társadalmi struktúrák *konstruálják meg*. Magyarán, ha valakit cigánynak tartanak, cigányként kezelnek, az ennek következtében tulajdonképpen ténylegesen „*cigánnyá*” is válik; vagyis nem a bőrszíne, nyelve vagy életmódja konstituálja „a cigányt”, hanem az, hogy a környezete mint cigányhoz viszonyul hozzá (s a bőrszín, a nyelv vagy az életmód „csak” elősegítheti ezt a cigánnyá minősítést). Kertesi Gábor megfogalmazásában:

A környezet vélekedése a cigánynak tekintett emberek számára nem semleges magánvélekedés, hanem a szó klasszikus értelmében vett társadalmi tény: olyan – többnyire állandósult – cselekvésmódok forrása, amelyek képesek kényszerítő módon hatni az érintett egyénekre. [...] ...az, hogy a kutató nem azonosul a tipikus környezet differenciálatlan vélekedésével, nem jelentheti azt sem, hogy e differenciálatlan vélekedés következményeként keletkező társadalmi határvonalat ne kellene társadalmi

²⁷ Csepeli György: „Cigány vagy ember?” In Böszörményi Jenő – Józsa Márta (szerk.): *A romakérdés az integráció csapdájában*. Budapest, Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Programiroda, 2000, 50. old.

tényként komolyan vennie... ..amikor a Szociológiai Intézet felvételének kontextusában cigányokról beszélünk, mindig a fenti kutatási célnak és definíciónak megfelelő értelemben beszélünk róluk. Ezzel természetesen teljes mértékben elhatároljuk magunkat attól a – véleményünk szerint is tökéletesen értelmetlen – kérdéstől, hogy ki tekinthető az „életmód”?, a rasszjegyek?, a kultúra?, a szokások? vagy bármilyen más, hasonlóan homályos szempont alapján „igazán” cigánynak.²⁸

A kérdéssel kapcsolatos nagyobb tudatosság jelentős részben az 1990-es évek második felében lezajlott „ki a cigány?”-vitának köszönhető; érdekes módon azonban a vitát kirobbantó Ladányi János – Szelényi Iván-páros, illetőleg a velük szemben felsorakozó Kemény István, Havas Gábor és Kertesi Gábor által fémjelzett „tábor” megközelítése alapvető kérdésekben megegyezett, a vitát inkább méréselméleti és metodológiai nézeteltérések és félreértések korbácsolták fel. A „ki a cigány?” kérdésben a lényegyet tekintve is alternatívát jelentő felfogásra majd az emancipatórikus megközelítések ismertetésekor térek vissza.

Az emancipatórikus megközelítések

Korábban, a deviancia-orientált megközelítés kapcsán írtam ennek régre nyúló gyökereiről, a „vadember”-képzetről. A „vadember”-képnek azonban a negatív mellett mindig is volt egy pozitív változata, amely a gyermeki ártatlanságot, romlatlanságot, a teljesség és harmónia birtoklását, a szabadság érzetét és gyakorlatát hangsúlyozta; nagyon gyakori motívum mind a negatív, mind a pozitív verzióban az érzékiség, a testiség. Ez a „romantikus” kép megalkotói számára sokkal inkább a saját társadalom egyfajta kritikáját szolgálta, semmint a Másik tényleges megjelenítését, már csak azért is, mert ugyanazok az elemek szerepeltek benne, mint a rendészetiben, csak pozitívrá hangolva. Sarkítva tehát azt állíthatjuk, hogy míg a civilizatórikus vagy a rendészeti kép a saját társadalmi rend megerősítését szolgálta egy deviáns Másik megkonstruálásával, addig a „romantikus” kép a saját társadalmi rend kritikáját szolgálta egy idealizált „romlatlan” Másik megkonstruálásával.

Megjegyzésre érdemes, hogy bár a „nemes vadember”-toposz a 18. században rendkívül divatos volt a korabeli francia és brit elitben és középosztályban, a tényleges gyarmati politikára csak csekély hatást gyakorolt – ahogy a magyar irodalomban sokáig jelen lévő leereszkedően jóindulatú roma-kép sem hatott okvetlenül a közigazgatás és a rendészet

²⁸ Kertesi Gábor: Az empirikus cigánykutatások lehetőségéről. In Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*, Budapest, Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó, 2000, 218. old.

cigánypolitikájára. Pontosabban: a magyarországi diskurzusban a cigány képe kettévált, létrehozva a „romantikus” szemlélet tárgyaként a „magyar muzsikás cigányt”, ellenpólusaként pedig az üldözendő „kóbor cigányt”.

Ez a „romantikus” kép kapott új megfogalmazást az 1980-as évektől fellendült ún. „naiv tudomány” (Kovalcsik Katalin és Réger Zita kifejezése) keretein belül.²⁹ A naiv tudomány „politikai” indíttatása egyértelmű és nyílt volt: egy új, korszerű roma identitás konstruálása, értékeinek felmutatása a cigányok és a többség felé egyaránt, s ezen identitás emancipációja. Alkalmazói – legtöbbször roma értelmiségiek – a magyarországi cigányság emancipációjához kívántak hozzájárulni, elsősorban a cigányság „valódi” múltjának és jelenének „feltárásával”. A megközelítés lényegét tekintve esszencialista: a cigányok életének sajátosságait a cigányságból mint olyanból vezeti le, a többségi társadalom csak mint ellenpólus jelenik meg, mint a tökéletesen más, idegen és általában ellenséges környezet, amely körülveszi a romákat, szorongatja, üldözi közösségeiket, de azok belső életének lényegét nem képes befolyásolni.

Az ilyen „neoromantikus” felfogásokban a (cigány) „közösségen” belül általános harmónia uralkodik, esetleg uralkodott, míg a külső környezet meg nem rontotta az idilli viszonyokat. Romano Rác Sándor szerint:

Ezek a kisközösségek szó szerint a szabadság terei voltak. Mindenki garantáltan igazat mondott, soha senkinek sem kellett attól tartania, hogy becsapják, ismeretlen volt a zárt ajtó, a kerítés. Nem volt frusztráció, neurózis, csak mímelt, verbális agresszió, amely az asszonyok naponta ismétlődő „műveszekedéseiben” öltött testet, melyek részben a feszültségek levezetésére szolgáltak, részben pedig az esetleg majd kívülről jövő atrocitások elhárítására.³⁰

²⁹ A szerzőpáros keményen kritizálta az irányzatot: „...a rendszerváltás óta megjelent cigánisztikai szakirodalom e szemléletének gyakorlatilag semmi köze sincs ahhoz, amit ma tudománynak nevezünk. Véleményünk szerint e művek egy olyan, a tudomány szakosodása előtti állapotot tükröznek, amelynek jellege leginkább a naiv művészetéhez áll közel. [...] [Megalkotói szerint] elérkezett a saját »magaskultúra« megteremtésének pillanata. Ehhez – a nemzetivé válás korábbi »receptjei« alapján – mindenképp azt látták bizonyítandónak, hogy a cigányság eredendően egységes nép, ezért történelmét, hagyományait is egységben kell szemlélni. Problémát csupán a szakirányú képzettség hiánya jelentett, aminek szükségességével nem minden szerző volt tisztában. (E tekintetben az autodidakta művészet példája félrevezetőnek bizonyult, hiszen a művészek valóban szakirányú képzettség nélkül arattak sikereket.)

Ezek az alkotók tehát úgy fogtak bele a cigány nemzeti kultúra megteremtésének heroikus feladatába, hogy nem érzékelték tehetségük, de főleg tudásuk korlátait. Egyszerűen elhitték, hogy a pusztán szándék önmagában is megteremti a szükséges feltételeket. E naiv, történetileg a modern tudományosság előtti, 19. század eleji gondolkodásmódot idéző tudományfelfogásuk és a naiv művészekkel való »alkati« hasonlóságuk alapján nevezzük mi őket naiv tudósoknak, munkásságukat pedig naiv tudománynak.” (Kovalcsik Katalin – Réger Zita: „A tudomány mint naiv művészet”, *Kritika*, 1995. 2. szám, 31–32. old.)

³⁰ Romano Rác Sándor: A roma kisebbség és a társadalmi kohézió. In Reisz Terézia – Andor Mihály: *A cigányság társadalomismerete*, Pécs, Iskolakultúra, 2002, 76. old.

Karsai Ervin megfogalmazásában:

*Az összetartozási érzés nagy volt. Ha valakit baj ért, mindenki segítette. [...] Kevésbé irigyek, mint a nem cigányok. [...] A cigányoknál *mindenki testvér* (phral) és egymásnak nem idegenek. Indiában is így szólítják egymást: testvér vagy? (És nem úgy, hindus vagy?)³¹*

A (nem cigány) környezet általában csak mint külsődleges, elnyomó, üldöző tényező lép be a romák életébe, amely csak rombolni, torzítani tudja ezeket az őseredeti sajátosságokat, s nem lép velük termékeny interakcióba. A „naivok” szemléletében az egységesnek és évszázadok óta lényegében változatlanok láttatott cigányság szembeállítása a „nem cigány világgal” statikus és absztrakt dichotómiákban jelenik meg.

3. táblázat. A romák és „a többség” a naiv tudomány felfogásában

romák		„a többség”
szereket	↔	hatalom
harmónia, szolidaritás	↔	érdekellentétek, konfliktusok
közösség	↔	intézmények
horizontális szerveződés	↔	vertikális szerveződés
verbalitás	↔	írásbeliség

Érdekes módon, a „naivok” általában „a magyarokkal”, sőt, „az európaiakkal” állítják szembe „a cigányokat”, nemegyszer olyan megfogalmazásban, amely egy nem roma szerző tollából (méltán) felháborodást is kelthetne mint előítéletes megnyilvánulás.³²

³¹ Nyári László (szerk.): „Míg én rólam mindent, te rólam semmit sem tudsz”. Ismeretterjesztés a Cigányságot segítők részére, Budapest, Nemzetközi Családév Titkársága, 1994, 20–21. old.

³² Karsai Ervin szerint: „A cigány kultúra eltér az európaiktól. A hagyományos ízlésvilág, viselkedés, cigány gondolkodásmód, erkölcsi rendszer más, mint az európai.” (Uo., 13. old.) „A cigány logika és gondolkodásmód is indiai eredetű. E logika eltér az európaiktól, és érthetetlen az európai ember számára. Az európai számára érthetetlen dolgokat hoznak közös nevezőre, egyik állításuk a másik cáfolata, a bizonyítási alap előlegezése, amikor be nem bizonyított alapot bebizonyított igazságként tüntetnek fel. Ezért nem értik meg sokan a cigányok viselkedését, kultúráját.” (Uo., 20. old.)

Romano Rác „a liberális értelmiségiek által ösztönzött és irányított, magukat függetlennek és szabadelvűnek valló politikai és kulturális szerveződések” körének tulajdonítja azt az alapfeltevést, miszerint „a roma közösségek alkalmasak az európai normákat követő civil szerveződésekre. Hamarosan kiderült azonban, hogy a roma személyiség nincs felkészülve az európai fejlődéstörténet által kiérlelt intézmények használatára [az én kiemelésem – D. Cs.]. Bár kultúrája jelentősen sérült, lélekben még mindig a

A „naiv tudomány” szemlélete, bár rengeteget hivatkozik a múltra, a történelemre és a hagyományokra, alapján véve mélyen ahistorikus. Nagy szerepet játszik benne az *indiai eredet* fokozott hangsúlyozása, s nem csak az általánosan elismert, például nyelvészeti értelemben, hanem direkt módon, mai mindennapi szokások, életmód- és kultúraelemek magyarázatakor is.³³

Mint már utaltam rá, a hetvenes években kezdődött az akkortájt úgyszólván egyeduralkodó civilizatórikus modellel szemben álló strukturalista emancipatórikus, azaz az ún. „kritikai” megközelítések felemelkedése. Tipológiámban ezt a felfogást nem az konstituálja, hogy éles hangon kritizálja a többségi társadalom előítéletességét és romákkal szembeni diszkriminációját, hanem az, hogy a cigányság jelenlegi állapotának magyarázata közben nem a cigányok „szívósan tovább élő hagyományaihoz”, még kevésbé „faji sajátosságaihoz” fordul, hanem a kisebbség és többség jelenlegi – és a jelent közvetlenül meghatározó (közel)múltbéli – viszonyainak vizsgálatához (ezt nevezem tipológiámban strukturalista megközelítésnek). Ha a kutatók nem redukálják ezt a kapcsolatot egyoldalúan az asszimiláció/befogadás egydimenziós viszonyára (ahogyan a civilizatórikus felfogás teszi), akkor ez a megközelítés akarva-akaratlanul is erőteljes kritikát implicál egy olyan társadalommal szemben, amely létrehozott egy ennyire hátrányos helyzetű csoportot, s már csak „politikai” megfontolások vagy „eladási stratégiák” határozzák meg, hogy kutatási beszámolóikban mennyire élesen fogalmazzák meg, fejtik ki vagy éppen tompítják, rejtik ezt az emancipációs mondanivalót.

Ez a megközelítés a cigány–többségi viszonyt általában az elnyomás, a diszkrimináció, az előítéletesség fogalmaival jellemzi. A „kritikai” megközelítés körébe sorolható kutatási beszámolók, még ha nem vezetnek is le elemzésükből direkt módon tennivalókat, általában azt sugallják, hogy elsősorban a többségi társadalom viszonyait kell megváltoztatni a „cigánykérdés” „megoldásához” (mivel valójában inkább „többségi kérdésről” van szó). E kritikai megközelítés hívei ugyanis általában a többségi társadalmon belüli egyéb viszonyok tekintetében is határozottan a konfliktusok, az egyenlőtlenségek, a diszkrimináció területeire fókuszálnak, s némi durvasággal úgy is fogalmazhatunk: a romák

horizontális társadalomszerveződés híve. A vertikális rendszerek – ilyen a képviselői demokrácia is – kezelhetetlenek a számára.” (Romano Rác: A roma kisebbség és a társadalmi kohézió, i. m., 86. old.)

³³ Karsai Ervin idézett írásában például nyolc oldalon tucatnyinál is több alkalommal hivatkozik az indiai eredetre mint magyarázó erejű tényezőre a cigányok hitvilágával, gyógyításával, házasságkötési szokásaival, hagyománytiszteletével, gondolkodásmódjával, zene- és táncművelésével, ízlésével, „logikájával”, társadalomszerkezetével, nyelvvel stb. kapcsolatban (Nyári László (szerk.): „Míg én rólam mindent, te rólam semmit sem tudsz”, i. m., 9–17. old.)

azért különösen „érdekesekek” számukra, mert körükben a társadalmi kirekesztés, elnyomás és kizsákmányolás minősített és halmozott eseteivel találkozhatnak.

A fenti megfogalmazás – sarkítottsága következtében – talán egyoldalúra sikeredett: valójában a kritikai megközelítés lehetővé tette a cigányok *tényleges* állapota iránti érdeklődést is, és nem járt, nem jár együtt *okvetlenül* romantikus idealizálással. A megközelítés említett politikai implikációit a rendszerváltást megelőzően elsősorban a rivális civilizatórikus modell hívei bontották ki nyíltan. Ekkor bukkant fel ugyanis az a vádmotívum, amely igazi karriert majd a rendszerváltás után futott be, nevezetesen: a „kritikai” kutatóknak a cigányság „diszkriminációjáról” szóló elemzéseiben a cigányok maguk *csupán ürügyként* szolgálnak a fennálló társadalmi rendszer (a rendszerváltás utáni mutációkban esetleg: az éppen hatalmon lévő kormány vagy „a magyarság”) elleni támadásokra, annak lejáratására.³⁴ S bár morálisan visszatetsző lehet az efféle, feljelentéssel felérő bírálat, annyi alapja valóban volt, hogy a kritikai megközelítés képviselői általában tudatában lehettek annak, hogy elemzéseik egyúttal a fennálló társadalmi rend kritikáját is jelentették. Csalog Zsolt – Daróczy Ágnes kérdésére válaszolva – egy 1997-es interjújában így vallott erről:

D. Á.: Azt akarod ezzel mondani, hogy a diktatúra éveiben eszköz volt a cigányokról való írás, cigányokról való gondolkodás ahhoz, hogy a diktatúra falait rombolni lehessen? S ahogy megtörtént ez a rombolás, most már nem olyan fontos ez az eszköz?

Cs. Zs.: Biztos, hogy ez is benne van, sokak számára ez így is működött. Amikor mi '71-ben csináltuk a Kemény-féle kutatást, akkor tudtuk, hogy valami politikailag illetlen aknamunkát folytatunk. Átéltük azt, hogy a rendszerrel szemben lépünk fel. Hogy leleplezzük a rendszernek valami kiáltó disznóságát. És ez a muníciónk volt, ez is hatóerőt adott. [...] ...egyébként nem szabad rossz néven venni, hogy politikai szándékaink is voltak, akár a cigánykutatással, akár például, gondold el, hogy a Solt Otfília-féle Szetának mennyire megvoltak a politikai szándékai. Persze, hogy az elsődleges cél az volt, hogy elesetteken, éhezőkön, nyomorgókon segíteni. De hát nagyon fontos dolog volt az, hogy a rendszer orra

³⁴ „Igen sajnálatosnak tartom, hogy politikai antipátiájuktól vezetett mértékadó és elismert szakemberek is hajlamosak az Orbán-kormány intézkedéseit ab ovo antidemokratikusnak, diktatórikusnak és sanda szándékúnak minősíteni. [Hivatkozás: Diósi Ágnes: „Roma gyerekek az általános iskolában”, *Kritika*, 1999, 7. szám, 21–23. old.] [...] A társadalom az elmúlóban levő évtized társadalmi és szemléletmódbeli változásainak hatására egyre inkább szenzibilizálódik a cigányság problémái iránt, visszaszorulóban van az etnocentrikus beszédmód, azt még a hétköznapi diskurzusban is az együtt érző hangnem váltotta fel. Véleményem szerint nem állják meg a helyüket azok az állítások, amelyek a többség és a cigány kisebbség fokozódó konfliktusairól, egyre inkább mérgesedő viszonyáról, ad absurdum 1999-cel kapcsolatban a pogromok évéről beszélnek. A többségi társadalomban és intézményrendszereiben megindult egy mély – sokszor alaptalan önvádba átcsapó – önvizsgálat és önkritika. Ugyanez csak korlátozottan mondható el egyes cigány szervezetekről és vezetőkről, amelyek, illetve akik gyakran megsemmisítő hiperkritikát gyakorolnak a többségi társadalom felett, miközben maguk szélsőségesen etnocentrikusan viszonyulnak saját kisebbségi és többségi környezetükhöz.” (Póczik: *Cigányok és idegenek. Társadalmi és kriminológiai tanulmányok*, i. m., 104–105. old.)

alá borsot lehet törni. A rendszer vette is a lapot. [...] Az egyik rugóm mindig a politika volt. És ezt rendjén valónak tartom.³⁵

A kritikai megközelítést a többi megközelítéstől nem annyira tartalmi megállapítások határolják el, mint inkább a reflexivitás. *Reflexivitáson* itt azt a gondolkodásmódot értem, amelynek során a társadalomkutatók tekintetbe veszik *saját megismerésük jellegét és következményeit*, magyarul, figyelembe veszik azt a tényt, hogy megismerésük egyúttal társadalmi cselekvés is, s mint ilyen, hozzájárul a megismerni kívánt tárgy – a társadalom – megváltozásához is.

Munkájuk ilyen konzekvenciáit még a metaelméleti elmélkedésekre kevésbé hajlamos cigánykutatók sem szokták szem elől téveszteni, a megismerni kívánt társadalmi valóság befolyásolását azonban többszintű folyamatként képzelték el, amelyben a szintek elvileg egyértelműen elkülöníthetők:

- megismerik (lehetőleg elfogultságoktól mentesen) a valóságot
- leírják – a lehető legobjektívabban – a kutatási eredményeket
- kutatási eredményeik befolyásolják a döntéshozók véleményét és a közvéleményt, akik/amely ennek következtében
- megváltoztatják/megváltoztatja társadalmi cselekvéseiket/cselekvéseit és így a valóságot is. Példának okáért: kimutatják, hogy a formális munkahelynek vagy a cigánytelepek felszámolásának kulcsszerepe van a kívánatosnak tartott integráció szempontjából – s az ezt belátó politikusok ennek megfelelő, munkahelyteremtő- vagy lakásprogramokat fognak kidolgozni és így tovább.

A 20. század utolsó harmadának társadalomtudományában azonban teret nyertek ennél radikálisabb nézetek is a reflexivitásról. Ezek azt hangsúlyozták, hogy a társadalmi valóság nem másból áll, mint a társadalom tagjai által elfogadott kategorizációkból, hiedelmekből, vélekedésekből, attitűdökből, cselekvési mintákból. Ha például bizonyos számú embernek az a meggyőződése, hogy ők *X* csoport tagjai – akkor az *X* csoport léte társadalmi ténynek tekinthető, még akkor is, ha az „*X*-eket” körülvevő társadalmi közeg egy része (akár a többsége) kétségbe vonja *X* csoport létezését (vagy másképp fogja fel tagjainak körét). Ha pedig egy társadalomkutató vizsgálatot indít az *X* csoporttal kapcsolatban, akkor már pusztán kérdésfeltevésével kénytelen letenni a garast az egyik vagy a másik oldal mellett, s ezáltal, *akár akarja, akár nem*, a maga – esetleg jelentéktelen, de máskor, például egy nagy tekintélyű

³⁵ Csalog Zsolt: „Kaptam a romáktól emberi gazdagságot...” Csalog Zsolttal Daróczi Ágnes beszélget, *Beszélő*, 1997. október, 41–42. old.

értelmiségi esetében annál nyomatékosabb – súlyával az egyik vagy a másik tábor „mellé áll”. Hogyan élnek a cigányok; honnan jöttek, és merre tartanak; mi okozhat konfliktust köztük és nem cigány környezetük között; s egyáltalán, kik is azok a cigányok – a kutató, aki elszánta magát ilyen és ehhez hasonló kérdések vizsgálatára, már pusztán a kérdésfeltevés gesztusával befolyásolja, befolyásolhatja a kérdésre adható válaszokat.

Jó példa erre az attitűdre, hogy a már említett „*ki a cigány?*” vitában megjelentek olyan vélemények is, amelyek szerint teljesen elhibázott lépés „*a környezet által cigánynak tartott*” emberekkel azonosítani „*a cigányokat*”. Méghozzá nemcsak morális szempontból, nemcsak azért, mert demokráciában nem illik emberekre kívülről címkéket ragasztani, hanem azért is, mert így *a vizsgálat eszközeként* kezelünk olyan fogalmi eszközöket, amelyek *a vizsgálat tárgyát* kellene hogy képezzék.³⁶ Neményi Mária megfogalmazásában:

...állításom szerint a romákról szóló tudományos kutatás, amíg önkényesen és a többségi nézőpontból határozza meg a kutatók körét, fogalmazza meg a kutatások problémáit, ugyanúgy viselkedik, mint azok az intézmények, amelyeknek kirekesztést erősítő mechanizmusait máskor feltárni igyekszik. Kisajátítja, divatos szóval kolonializálja mások tapasztalatait, de nem képes arra, hogy autentikusan szólaltassa meg azokat a problémákat, amelyeket a kisebbségi csoport tagjai átélnek, és valójában nem a romákról szól, hanem – jó esetben – csupán a többségi társadalom működési zavarait képes feltárni.³⁷

Ugyanakkor a különbség a között, hogy „*a többség*” „*önkéntesen és a többségi nézőpontból határozza meg a kutatók körét*” és a között, hogy *a kutatók* számításba veszik ezt a többségi magatartást mint létező társadalmi tény, Neményi számára is megkerülhetetlen. Az önbevallásos logika alkalmazása sem jelentheti azt, hogy a romakutatásokból ki lehetne hagyni azokat az embereket, akik egy önbevallásos szituációban nem vallják magukat cigánynak, környezetük viszont akként kezeli őket. Egy cigány témájú kutatásban velük is foglalkozni kell, körüket meg kell állapítani, még akkor is, ha – a fent vázolt megfontolások miatt – erre nem lehet direkt módon rákérdezni. Egy a jelen kötetben is olvasható kutatási

³⁶ „Csoportba soroláskor az történik, hogy a csoportba sorolt személyre a csoport nevét mint jelzőt alkalmazzák. A név a csoportba sorolás, vagy másképpen kategorizáció nyelvi eszköze. [...] A nevek azonban távolról sem tekinthetők értékmentes, pusztán leíró kifejezéseknek. [...] A kategorizációs folyamatok nagyon is alkotó módon vesznek részt abban, hogy a kisebbség híján marad [a politikai, kulturális és gazdasági] forrásoknak. A pejoratív név már egymagában érv lehet a megfosztó számára. Nem véletlen, hogy az emancipációra vágyó kisebbségek a harcot rendszerint azzal kezdik, hogy önmaguk határozassák meg nevüket, és ők fogalmazhassák meg öndefiníciójukat.” (Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária: „Hogyan lesz egy ember cigány?”, *Kritika*, 1999. 3. szám, 30. old.)

³⁷ Neményi Mária: Többség – kisebbség – intézmények. In Sisák Gábor (szerk.): *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon a 20. század végén. A Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal által rendezett országos kisebbségkutató konferencia előadásaiból*, Budapest, Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, 2001, 283. old.

beszámolójában Kende Anna és Neményi Mária így írja le a probléma kezelésére kidolgozott stratégiáját:

...a vizsgálatokon megjelent gyermekek etnikai hovatartozására nem kérdezhettünk és nem is kérdeztünk rá. [...] Ennélfogva a kutatásban nem tudjuk a gyermekeket cigány és nem cigány kategóriákba sorolni, csak annyit tehattünk, hogy a gyermek iskolaéretlenségének szakértő által feltételezett okai között szerepeltettünk olyan válaszlehetőségeket, amelyek a gyermek többségitől eltérő kulturális, szocializációs és nyelvi „másságát” fejezik ki. Amennyiben az elmaradásokat a szakértők ezek valamelyikével (vagy együttesével) magyarázzák, és más magyarázatot nem is hoznak fel az alulteljesítés okaként, joggal feltételezhetjük, hogy a szakértő a gyermeket cigánynak tartja, és egyúttal a cigányságát tekinti hátráltató tényezőnek. [...]

Az eddigiek alapján célszerűnek tűnt egy olyan kategória mesterséges kialakítása, amelybe azokat a gyermekeket sorolhatjuk, akiknek a lemaradását a szakértők elsősorban a gyermek cigányságából eredő tulajdonságaival hozzák összefüggésbe – vagyis akiket a „többségitől eltérő szocializáció”, a „többségitől eltérő kulturális háttér”, ill. a „nyelvi hátrány, a gyermek anyanyelve nem magyar” változók közül legalább kettőben az „inkább” vagy „nagyon jellemző” minősítéssel jellemezték. A bevezetőben hangsúlyoztuk, hogy ezeket a jellemzőket nem tekintjük a romasághoz tartozás objektív kritériumainak, csupán alkalmasnak látjuk őket arra, hogy a kutatásunk során feltárt összefüggéseket megvizsgálhassuk abból a szempontból, hogy közreműködő szakértőink nem éppen ezekkel a tulajdonságokkal magyarázták-e a gyermek képességeiben mutatkozó elmaradást. Amikor tehát a továbbiakban a „roma” és „nem roma” kategóriákat használjuk, nem gondoljuk, hogy élesen meghúzható etnikai választóvonalat rajzolhatunk, miáltal eredményeinket kivetíthetjük általában a roma és a nem roma gyermekekre. A mindvégig használt idézőjel is arra szolgál, hogy ne feledjük: a kategória csak jelen kutatási beszámolóinkra érvényes tartalommal bír.³⁸

A „minősített” „cigányokkal” tehát foglalkozni kell, méghozzá gyakorlati szempontok miatt általában az „igazi” cigányokkal együtt – ettől függetlenül megkülönböztetésükre mégiscsak szükség van.³⁹ A kritikai megközelítés szerint még annak direkt vizsgálata sem

³⁸ Kende Anna – Neményi Mária: A fogyatékosághoz vezető út – roma gyerekek és a speciális oktatás. In *Jelen kötet*, 2004.

³⁹ „Ez az egy kategóriába sorolás – megengedem – lehet ésszerű, hiszen egyes érvelések szerint mindegy, hogy valaki magát cigánynak tartja-e vagy sem, ha a környezete cigánynak minősíti, mivel egyformán sújtja őket a többségi megkülönböztetés, ezért a sorsuk is hasonlóvá válik. De ez az ésszerűség csak addig elfogadható, ameddig nem a cigányokról, hanem a többség és a kisebbség viszonyáról akarunk általa megtudni bármit is. Így el tudom fogadni a Kemény István – Kertesi Gábor – Havas Gábor nevével fémjelzett országos reprezentatív cigánykutatás olyan kemény adatait, amelyek az iskolázási, munkavállalási esélyekről, a lakóhelyi és lakásviszonyokról, szociális ellátottságról szólnak, mert felhívják a figyelmet arra, hogy a *testével megjelölt* emberek csoportja szisztematikus hátrányt szenved az élet minden olyan területén, ahol a többségi társadalom intézményeivel szembesül. De nem tudom elfogadni, hogy ez a kutatás a *cigányokról* szól...” (Neményi Mária: *Kis roma demográfia*. In Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*, Budapest, Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó, 2000, 277–278. old.)

ajánlatos, hogy kik azok, akiket „nem cigány környezetük cigánynak tart”, mivel ez a vizsgálat önmagában megerősítheti az ilyen, nemkívánatos felcímkézési folyamatokat.

Minden, a cigányokkal kapcsolatban megfogalmazott ismeretelem hozzájárul(hat) a roma identitás, a roma méltóság kiépítéséhez vagy rombolásához, a romák hátrányos helyzetének, sérelmeinek artikulálásához, tulajdonképpen magának a cigányságnak a létrehozásához is – ebből a felismerésből a kritikai megközelítés hívei számára egyenesen következik, hogy ha már kikerülhetetlen kutatásaiknak ez a nem szándékolt „politikai” hatása, akkor lehetséges ennek a következménynek a tudatosítása, felvállalása, szándékos alakítása. E „politikai” konzekvenciák felvállalása például az antropológus Szuhay Pétert elnézővé teszi a tudományos színvonalat meg nem ütő, de hasonlóan „politizáló” (tanulmányom terminológiája szerint: esszencialista emancipatórikus megközelítésű) „naiv tudománnyal” szemben is. Szerinte, ha a „naiv tudomány” hozzájárul egy korszerű cigány identitás megalkotásához, akkor – tudományos színvonalától függetlenül – pozitív szerepet tölt be:

Addig teljesen egyetértek velük [Kovalcsikkal és Régerrel], amíg a naiv tudomány keletkezésének történetét írják le, és a magukat tudósnak tartó szerzők írásait vizsgálva bebizonyítják, hogy Rostás-Farkas és Karsai [Ervin] megközelítésmódja mitől nem tudományos és mitől naiv. Ezt a naiv tudományosságot azonban mindaddig nem tartom sem károsnak, sem veszélyesnek, amíg ki nem szorítja a valódi tudományosságot, amíg tehát a különböző összefoglaló művekben megjelenhet az „igazi” tudomány. Számomra az említett szerzők írásai egy másik dimenzióban érdekesek, épp abban, amire azért Kovalcsik és Réger is utal: a cigány nemzeti kultúra megteremtésének heroikus feladatában. Antropológiai szempontból ez egyfelől a nemzeté válás, másfelől az ezt kísérő integrálódási folyamat. [...]

Nem tudom, vannak-e rá klasszikus – jó vagy rossz – receptek, hogy tudatosan megtervezhetők-e a nemzeti fejlődés korszerű megoldásai. Azt gondolom, hogy a különböző tudományos és nem tudományos művek, szépirodalmi és képzőművészeti alkotások a kínálati piacon mintegy megtalálják egymáshoz viszonyított, akár egymást erősítő, akár egymást gyöngítő helyüket, s előbb-utóbb valóságos rendszert alkotnak, melyben immár nem az lesz a kérdés, mely képzetek igazak vagy hamisak, naivak vagy reálisak, hanem az, hogy a közösen kidolgozott kulturális rendszer mindenki számára hihető és elfogadható elemei-e vagy sem.⁴⁰

⁴⁰ Szuhay Péter: „Cigány kultúra. A magyarországi cigány etnikai csoportok kulturális integrációjáról és a nemzeti kultúra megalkotásáról”, *BUKSZ*, 1995. 3. szám, 329–330. old.

Szuhay kultúra-konstruálási felfogása a társadalomtudományos szakmán belül inkább csak kritikát váltott ki;⁴¹ vannak azonban olyan felfogások is a (nem „naiv”) tudomány szerepéről a cigányság sorsát illetően, amelyek hasonló funkciókat tölthetnek be, mint Suhay szerint a „naiv tudomány”. Szalai Júlia például „Az elismerés politikája és a »cigánykérdés«” című írásában elismeri a domináns, általa „szociálisnak” nevezett megközelítés erényeit, s dicsérő szavakkal hozza fel példának a kultúranropológiai vonulatot, mégis egy harmadik, általa *politikai vonulatnak* nevezett megközelítés mellett érvel.

Vajon nem dolga-e a társadalomtudománynak, hogy – mint tette azt a „társadalompolitikai”, illetve a „kultúranropológiai” megközelítés a „cigánykérdés” szociális és kulturális tartalmainak szisztematikus felfejtésével és a többségi diskurzusba való beemelésével – a cigányság politikai önértelmezésének kérdését is „belügyből” a többségi–kisebbségi viszony minőségét érintő általános társadalmi kérdéssé fordítsa át?

– teszi fel a kérdést Szalai, s rögtön válaszol is: „*A feltett kérdésekben benne rejlik a magam igenlő válasza.*”⁴²

⁴¹ „A »történelemcsinálást« a nem-cigány kutatók egy része is természetesnek tartja, s vele együtt a tévképzetek kialakulását is. Az egyik szerző szerint nem az a fontos, hogy »mely képzetek igazak vagy hamisak, naivak vagy reálisak, hanem az, hogy a közösen kidolgozott kulturális rendszer mindenki számára hihető és elfogadható elemei-e vagy sem« [Szuhay, 1995, 329. old.]. A hivatását kicsit is komolyan vevő történésznek mosolyognia kell ezen a véleményen. Ha *hétsszáz* ember hiszi is azt, hogy ősei Zsigmond királytól kaptak menlevelet, a történésznek akkor is ki kell mondania, ha ez nem igaz. Nem vonom kétségbe az új kulturális rendszer szükségességét, de meggyőződésem, hogy tévképzetek és történelmi hamisítások csak látszólag lehetnek egy egészséges önkép pozitív funkcionális elemei” – írja például Nagy Pál (Nagy: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*, i. m., 9. old.) Ironikus módon, a tudományosság mellett érvelő kiváló történész a jelenre nézve egy tudományosan megalapozatlan létszámadatra hivatkozik.

Noszikai Gábor egyenesen Suhay Péterhez intéz egy ingerült vitacikket. Ebben az a fő érve, hogy nem pusztán jó szándékú dilettánsokról van szó, hanem hatalmi támogatást élvező irányzatról (Noszikai Gábor: „Nemzet? Értelmiség? Értelem! Nemzetiség!”, *BUKSZ*, 1995. 4. szám).

Krémer Balázs gúnyosan kommentálja az általa látni vélt folyamatokat: „...amikor identitászavaros gádzsó budai úrifüük és kékharisnya zsúrleányok izzadságszagú próbálkozásait látom a cigánykultúra megteremtésére, létének igazolására, akkor viszketek. Ezek a próbálkozások kissé hasonlatosak ahhoz, ahogyan Heltai és Kacsóh létrehozták a magyar népi daljáték kultúráját a *János vitéz*ben. Ők persze becsületesebbek voltak, ők tudták azt is, hogy két zsidó polgár a pesti kávéházban aligha tudja a magyar népi kultúrát megteremteni, ők inkább csak azt tudhatták, hogy mitől döglök a légy” (Krémer Balázs: „Magánmegnyilatkozás – a cigányságról”, *Beszélő*, 1998. február, 49. old.). Pedig valószínűleg téved, a ma Magyarországon „népi kultúrának” nevezett jelenség megalkotásában igenis komoly szerepe volt 19–20. századi nagyvárosi értelmiségieknek is.

⁴² Szalai Júlia: Az elismerés politikája és a cigánykérdés: In Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*, Budapest, Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó, 2000, 551. old.

A válasz keresésekor Szalai az „*elismerésért folyó harc*” kategóriáját teszi kiindulópontjává, amely a „*jelenkori társadalmi folyamatok magyarázatára törekvő társadalomelméletben*” is „*termékeny kiutat kínál*”⁴³.

Az elmélet kiindulópontja az a felismerés, hogy a mások általi elismerés az egyénnek éppen olyan megvonhatatlan alapszükséglete, mint a kenyér, a víz vagy a ruházat. Az elismerés szükséglete azonban egy lényeges ponton különbözik a materiális alapszükségletektől: míg az utóbbiaknak alanya maga a szubjektum, az előbbié – a dolgok természete folytán – a személyközi viszony. Azaz, elismerés iránti szükségletünk kielégítése mindenkor a másikkal, a másokkal való interakciónk függvénye. Az elismerés téje ezért a másokkal való viszony minősége.⁴⁴

A megközelítés által közvetlenül az elméletre terhelt feladatot pedig a szerző a következőképpen fogalmazza meg:

...meg kell születnie *a nyelvnek* [kiemelés az eredetiben – D. Cs.], amely alkalmas az elszenvedett megkülönböztetések és sérelmek társadalmi közvetítésére, valamint alapul szolgál arra, hogy az érintett kisebbség az egyenlő elismerés garanciái iránti követeléseit az általános politikai diskurzus részévé tegye. ...az elismerésért vívott mozgalmak középponti problémája tehát az identitás személyesen elszenvedett sérelmeinek helyrehozatala, és ehhez olyan fogalomkészlet és szótár kimunkálása, amely az egyéni sérelmek *kollektív* [kiemelés az eredetiben – D. Cs.] jellegét ragadja meg.⁴⁵

Szalai mintha ahhoz hasonló funkciót szánna a cigányokat vizsgáló társadalomtudományoknak, mint amelyet a szociológia töltött be a rendszerváltás előtti Magyarországon, amikor

az új szociológia rehabilitálta a szabadságától megfosztott civil világot, és szolgálatot tett a kvázi-szabadságot engedélyező reformtörekvéseknek is... [...] diszciplínánk... alternatív ideológiát is kínált az egyre inkább megmosolyogtató... tudományos szocializmussal szemben. ...alapot, keretet és olyan nyelvet kínál[t] a magyar társadalomnak (legyünk pontosabbak: a politizáló magyar értelmiségnek), amilyent ez idő tájt Európában is beszélnek.⁴⁶

E sorok szerzőjének nincsenek elméleti kifogásai az ilyen törekvésekkel kapcsolatban, csupán gyakorlati jellegű figyelmeztetései vannak: ha igény van egy „*kollektív sérelmeket*”

⁴³ Uo., 554. old.

⁴⁴ Uo., 555. old.

⁴⁵ Uo., 555–556. old.

⁴⁶ Szalai Júlia: Merengések a szociológiáról. In *Uram! A jogaimért jöttem!*, Budapest, Új Mandátum, 1998 [1994], 343. old.

megfogalmazó fogalomkészlet és szótár megalkotására, akkor kielégítendő ezeket az igényeket, könnyen alakulhat ki verseny, s ebben a konkurenciaharcban a kidolgozott társadalomelméleteknél sokkal versenyképesebbeknek bizonyulhatnak egyes leegyszerűsítő, és magyarázatok helyett mítoszokkal operáló nyelvek.⁴⁷

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Andor Mihály (szerk.): *Romák és oktatás*, Pécs, Iskolakultúra, 2001.
- Babusik Ferenc (szerk.): *A romák esélyei Magyarországon. Aluliskolázottság és munkaerőpiac – a cigány népesség esélyei Magyarországon*, Budapest, Kávé Kiadó – Delphoi Consulting, 2002.
- Barcy Magdolna – Diósi Pál – Rudas János: *Vélemények a másságról – előítéletek a fiatalok körében*, Budapest, Animula Egyesület, 1996.
- Bernáth Gábor (szerk.): *Porrájmos. Roma Holocaust túlélők emlékeznek*, Budapest, Roma Sajtóközpont, 2000.
- Bernáth Gábor: „Hozott anyagból – a magyar média romaképe”, *Beszélő*, 2003. június, 38–48. old.
- Bernáth Gábor – Messing Vera: „Vágóképként, csak némában...” *Romák a magyarországi médiában*, Budapest, Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal, 1998.
- Bernáth Gábor – Messing Vera: „A magára hagyott közönség. A magyarországi romák médiafogyasztásáról”, *Beszélő*, 2001. március, 64–75. old.
- Bernáth Péter – Polyák Laura: „Kényszermosdatások Magyarországon”, *Beszélő*, 2001. június, 38–45. old. Csalog Zsolt: „Kaptam a romáktól emberi gazdagságot...” Csalog Zsolttal Daróczi Ágnes beszélget, *Beszélő*, 1997. október, 36–46. old.
- Csepeli György: „Cigány vagy ember?” In Böszörményi Jenő – Józsa Márta (szerk.): *A romakérdés az integráció csapdájában*. Budapest, Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Programiroda, 2000, 48–53. old.
- Csepeli György – Fábrián Zoltán – Sik Endre: Xenofóbia és a cigányságról alkotott vélemények. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1998*, Budapest, TÁRKI, 1998, 458–489. old.
- Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária: „Hogyan lesz egy ember cigány?”, *Kritika*, 1999. 3. szám, 30–31. old.
- Erdős Kamill *Cigánytanulmányai*, Békéscsaba, Gyulai Erkel Ferenc Múzeum, 1989.
- Erős Ferenc: Két empirikus vizsgálat eredménye. In Gombos József – Kiss Mária Rita (szerk.): *A kisebbségekből álló társadalom konfliktusai. Multikulturális oktatási program*, Szeged, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 1998, 51–75. old.
- F. Havas Gábor: „Kitörési pont: az iskola”, *Beszélő*, 2000. 11. szám, 50–65. old.
- Fábrián Zoltán – Sik Endre: Előítéletesség és tekintélyelvűség. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1996*, Budapest, TÁRKI – Századvég, 1996, 381–413. old.
- Fleck Gábor – Virág Tünde: „Hagyomány vagy alkalmazkodás, avagy Gilvánfalva kívül-belül”, *Szociológiai Szemle*, 1998. 1. szám, 67–92. old.
- Fleck Gábor – Virág Tünde: „Megélhetési stratégiák a partosi beás közösségben”, *Regio*, 1999. 1. szám, 64–83. old.
- Fleck Gábor – Virág Tünde: „A szegénységről sokat tudnék mesélni”, *Beszélő*, 2002. 5. szám, 52–56. old.
- Forray R. Katalin – Hegedűs T. András: „Oktatáspolitikai változások a cigány gyerekek iskoláztatásában”, *Iskolakultúra*, 1995. 24. szám, 7–18. old.
- Györi-Nagy Sándor: „Falu – kutatás – jövőendő”. In Pölöskei Ferenc (szerk.): *A falukutatás fénykora, 1930–1937*, Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 2002, 268–276. old.
- Gyukits György: „Az egészségügy vesztesei”, *Beszélő*, 2000. április, 98–106. old.
- Hann Endre – Tomka Miklós – Pártos Ferenc: *A közvélemény a cigányokról*, Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1979.
- Hajnal László Endre: „Nagyvárosi cigányok az új gazdasági környezetben”, *Regio*, 1999. 1. szám, 84–102. old.
- F. Havas Gábor: „Kitörési pont: az iskola” *Beszélő*, 2000. november, 50–65. old.
- Havas Gábor – Kemény István: „A magyarországi romákról”, *Szociológiai Szemle*, 1995. 3. szám.
- Havas Gábor – Kemény István – Liskó Ilona: *Cigány gyerekek az általános iskolában*, Budapest, Oktatókutató Intézet – Új Mandátum Könyvkiadó, 2002.

⁴⁷ Talán jó példa a „polgárosodás”: ez a fogalom is a kései szocializmus korabeli szociológia által kidolgozott „alternatív ideológia” és „nyelv” részeként kezdte legújabb kori karrierjét.

- Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*, Budapest, Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó, 2000.
- Kállai Ernő: Roma vállalkozók 1998-ban. In Kovalcsik Katalin (szerk.): *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Budapest, ELTE-IFA-OM, 2001, 207-228. old.
- Karsai László: *A cigánykérdés Magyarországon, 1919–1945. Út a cigány Holocausthoz*, Budapest, Cserépfalvi, 1992.
- Kemény István: *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*, Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézet, 1976.
- Kemény István: „A romák és az iskola”, *Educatio*, 1996. tavasz.
- Kemény István: „A magyarországi roma (cigány) népességről. Két felmérés tükrében”, *Magyar Tudomány*, 1997. 6. szám, 644–655. old.
- Kemény István: A nyelvcsereéről és a roma/cigány gyerekek nyelvi hátrányairól az iskolában. In Sisák Gábor (szerk.): *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon a 20. század végén. A Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal által rendezett országos kisebbségkutató konferencia előadásaiból*, Budapest, Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, 2001, 267–276. old.
- Kemény István: „A romák és az iskola”, *Beszélő*, 2001. 1. szám, 62–68. old.
- Kemény István (szerk.): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*, Budapest, Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, 2000.
- Kemény István – Havas Gábor: Cigánynak lenni. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1996*, Budapest, TÁRKI – Századvég, 1996, 352–380. old.
- Kemény István – Janky Béla: „A 2003. évi cigány felmérésről – Népesedési, nyelvhasználati és nemzetiségi adatok”, *Beszélő*, 2003. október, 64–76. old.
- Kende Anna – Neményi Mária: A fogyatékosághoz vezető út – roma gyerekek és a speciális oktatás. In: jelen kötetben, 2004.
- Kerényi György: „Tudás, hatalom”, *Beszélő*, 2000. január, 32–38. old.
- Kertesi Gábor: „Cigány foglalkoztatás és munkanélküliség a rendszerváltás előtt és után”, *Esély*, 1995. 4. szám.
- Kertesi Gábor: „Két cigányvizsgálat (Kritikai elemzés)”, *Szociológiai Szemle*, 1996. 1. szám, 75–112. old.
- Kertesi Gábor: Az empirikus cigánykutatások lehetőségéről. In Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*, Budapest, Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó, 2000, 211–238. old. [Replika, 1998. március (29), 201–222. old.]
- Kertesi Gábor – Kézdi Gábor: *A cigány népesség Magyarországon*, Budapest, socio-typo, 1998.
- Kovalcsik Katalin – Réger Zita: „A tudomány mint naiv művészet”, *Kritika*, 1995. 2. szám, 31–34. old.
- Krémer Balázs: „Magánmegnyilatkozás – a cigányságról”, *Beszélő*, 1998. február, 48–52. old.
- Lakatos Elza: „Lóvé te kerem – roma régiségkereskedők”, *Beszélő*, 2000. május, 106–112. old.
- Lázár Guy: A felnőtt lakosság nemzeti identitása a kisebbségekhez való viszony tükrében. In *Többség – kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből*, Budapest, Osiris – MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, 1996, 9–115. old.
- Loss Sándor: „Egy csapásra. Cigány gyerekek útja a kiegészítő iskolába”, *Beszélő*, 2001. január, 69–84. old.
- Loss Sándor – H. Szilágyi István: „A »cigány per«”, *Beszélő*, 2001. április, 93–100. old.
- Loss Sándor – Lőrincz Veronika: „Romani kris a dél-békési oláh-cigányoknál”, *Beszélő*, 2002. szeptember-október, 146–152. old.
- Majtényi Balázs (szerk.): *Merre visz az út? A romák politikai és emberi jogai a változó világban*, Budapest, Lucidus Kiadó, 2003.
- Messing Vera: „Nemzeti és etnikai kisebbségek képe a magyar sajtó híreiben”, *Jel-kép*, 1998. 4. szám, 77–92. old.
- Nagy Mária: Felkészítés és iskolai gyakorlat a cigány tanulók nevelése/oktatása területén. In Reisz Terézia – Andor Mihály: *A cigányság társadalomismerete*, Pécs, Iskolakultúra, 2002, 50–69. old.
- Nagy Pál: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*, Kaposvár, a Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója, 1998.
- Neményi Mária: „»Két külön világ«. Cigány anyák és a magyar egészségügy”, *Beszélő*, 1998. február, 53–64. old.
- Neményi Mária: *Cigány anyák az egészségügyben*, Budapest, Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal, 1998.
- Neményi Mária: Kis roma demográfia. In Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*, Budapest, Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó, 2000, 277–282. old.
- Neményi Mária: Többség – kisebbség – intézmények. In Sisák Gábor (szerk.): *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon a 20. század végén. A Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal által rendezett országos kisebbségkutató konferencia előadásaiból*, Budapest, Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, 2001, 277–283. old.
- Noszikai Gábor: „Nemzet? Értelmiség? Értelem! Nemzetiség!”, *BUKSZ*, 1995. 4. szám, 402–406. old.

- Nyári László (szerk.): „*Míg én rólam mindent, te rólam semmit sem tudsz*”. *Ismeretterjesztés a Cigányságot segítőik részére*, Budapest, Nemzetközi Családév Titkársága, 1994.
- Póczik Szilveszter: *Cigányok és idegenek. Társadalmi és kriminológiai tanulmányok*, Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó, 1999.
- Póczik Szilveszter: *Cigány integrációs problémák*, Budapest, Kölcsey Intézet, 2003.
- Pomogyi László: *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon*, Budapest, Osiris-Századvég, 1995.
- Prónai Csaba: *Cigánykutatás és kulturális antropológia*, Budapest – Kaposvár, ELTE BTK Kulturális Antropológia Tanszéki Szakcsoportja – Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Társadalomtudományi és Közművelődési Tanszéke, 1995.
- Prónai Csaba: Kulturális antropológiai cigánykutatások Magyarországon az 1990-es években (néhány megjegyzés). In Sisák Gábor (szerk.): *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon a 20. század végén. A Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal által rendezett országos kisebbségkutató konferencia előadásaiból*, Budapest, Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, 2001, 284–291. old.
- Purcsi Barna Gyula: A cigányrazziáktól a megsemmisítésig. In *Polgárjogi füzetek*, II. évfolyam, 1. szám, 4. füzet, é. n., 19–39. old.
- Purcsi Barna Gyula: „Fekete személyi igazolvány és munkatábor. Kísérlet a cigánykérdés »megoldására« az ötvenes évek Magyarországon”, *Beszélő*, 2001. június, 26–37. old.
- Réger Zita: *Utak a nyelvhez. Nyelvi szocializáció – nyelvi hátrány*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990.
- Romano Rácz Sándor: A roma kisebbség és a társadalmi kohézió. In Reisz Terézia – Andor Mihály: *A cigányság társadalomismerete*, Pécs, Iskolakultúra, 2002, 70–89. old.
- Sajó András: Néhány jogvédelmi kérdés a cigányság diszkriminációjával kapcsolatban. In Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes: *Cigánylét*, Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, 1991, 37–53. old.
- Sisák Gábor (szerk.): *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon a 20. század végén. A Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal által rendezett országos kisebbségkutató konferencia előadásaiból*, Budapest, Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, 2001.
- Stewart, Michael S.: *Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. Ford. Sajó Tamás, Szarvas Zsuzsa és Vargyas Gábor, Budapest, Max Weber Alapítvány – T-Twins Kiadó, 1993.
- Stewart, Michael: „Igaz beszéd» – avagy miért énekelnek az oláh cigányok?”. In Kovalcsik Katalin (szerk.): *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Budapest, ELTE-IFA-OM, 2001 [1987], 337–361. old.
- Szabó Ildikó – Horváth Ágnes: „Tanítóképző főiskolások elképzelései kisebbségekkel létesíthető kapcsolatokról”, *Iskolakultúra*, 1995. 24. szám, 48–53. old.
- Szabó Ildikó – Örkény Antal: 14-15 éves fiatalok interkulturális világgépe. In *Többség – kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből*, Budapest, Osiris – MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, 1996, 161–235. old.
- Szalai Júlia: Merengések a szociológiáról. In *Uram! A jogaimért jöttem!*, Budapest, Új Mandátum, 1998 [1994], 336–346. old.
- Szalai Júlia: Az elismerés politikája és a cigánykérdés: In Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*, Budapest, Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó, 2000, 531–571. old.
- Szellő János: Roma foglalkoztatási programok Somogy megyében. In Sisák Gábor (szerk.): *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon a 20. század végén. A Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal által rendezett országos kisebbségkutató konferencia előadásaiból*, Budapest, Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, 2001, 292–299. old.
- Szita Szabolcs (szerk.): *Tények, adatok a cigányok háborús üldöztetésének (1939–1945) tanintézeti feldolgozásához*, Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány – Holocaust Dokumentációs Központ, 2000.
- Szuhay Péter: „Cigány kultúra. A magyarországi cigány etnikai csoportok kulturális integrációjáról és a nemzeti kultúra megalkotásáról”, *BUKSZ*, 1995. 3. szám, 329–341. old.
- Szuhay Péter: *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*, Budapest, Panoráma, 1999.
- Szuhay Péter: „Az egzotikus vadembertől a hatalom önnön legitimálásáig. A magyarországi cigányokról készített fotók típusai”, *Beszélő*, 2002. július-augusztus, 97–106. old.
- Szuhay Péter: „Ez egy eredeti cigányélet». Ozorai és tamási szintő cigányok”, *Beszélő*, 2003. május, 90–98. old.
- Szuhay Péter – Kőszegi Edit: „Megadjuk a tiszteletet». A kétegyházi romák etnikus különállásáról egy temetés kapcsán”, *Beszélő*, 2002. április, 83–96. old.

- Tauszik Nagyzezsda, Dr. – Tóth György: „A hazai cigányság és a nem cigány lakosság dermatoglyphiai tulajdonságai közötti különbségek”, *Beliügyi Szemle*, 1987. június, 111–115. old.
- Tomka Miklós: Gazdasági változás és a cigánysággal kapcsolatos közvélemény. In Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes: *Cigánylét*, Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, 1991, 8–36. old.
- Tóth Pál: A falusi cigányság és az informális szektor. In Kovalcsik Katalin (szerk.): *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Budapest, ELTE-IFA-OM, 2001, 175–184. old.
- Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes (szerk.): *Cigánylét*, Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, 1991.
- Várnagy Elemér – Vekerdí József: *A cigány gyermekek nevelésének és oktatásának problémái*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1979, 17–48. old.
- Vicsek Lilla: Cigánykép a magyar sajtóban (1995. március-június), *Szociológiai Szemle*. 1997. 2. szám, 139–158. old.
- Virág Tünde: „Tereptapasztalatok a cigány gyerekek kisiskoláiban”, *Beszélő*, 2000. 11. szám, 66–74. old.
- Wizner Balázs: „Népvisélet igen, népviselkedés nem. Két iskolakísérlés hatása az identitásra”, *Beszélő*, 2000. szeptember-október, 100–111. old.